

Inhoud

Voorwoord bij zesde druk 9

1 Over de kindertijd 15

2 De wereld in *Achterwerk* 31

3 Echtscheiding en kindertijd 51

4 School en werk 75

5 Jongeren en media 103

6 Over kindertijd en volwassenheid 127

7 Het zelf als kompas 161

Literatuuroverzicht 189

Voorwoord bij de zesde druk

‘Wat bezielt de puber?’ luidt de titel van de coverstory van *HP/De Tijd* van 17 april 2009. ‘Help! De xTC raakt op’ staat op de voorkant van *Revu* in dezelfde week. Moeten jongeren beter begeleid worden, bewaakt, beschermd, en met strakkere hand opgevoed? Of is juist minder opvoeding beter, vraagt *De Groene Amsterdammer* zich eerder af: ouders moeten hun kinderen meer loslaten, omdat ze hen ‘dreigen te smoren in hun tomeloze ambitie en beschermingsdrang’. Door te proberen alle gevaren en kwetsuren te vermijden, kweken ze juist kwetsbare kinderen die niet opgewassen zijn tegen de moeilijkheden van het leven. De kritiek op het ‘hyper-parenting’ begint sterker te worden, en mondt uit in oproepen tot een laconieker en minder bezorgd en verkrampt ouderschap. In het net verschenen *The Idle Parent* (vertaald als: *Luie ouders hebben gelijk*) pleit de Engelse schrijver Tom Hodgkinson ervoor kinderen hun gang te laten gaan en ook als ouders meer ontspannen te leven.

Achter deze steeds opnieuw opduikende discussie schuilen verschillende kindbeelden: het onbedorven kind dat niet te veel in de weg moet worden gelegd tegenover het kind dat zorgvuldig behoed moet worden om het niet te laten ontsporen.

Dergelijke contrastbeelden bestaan ook van de kindertijd. Er is een behoefte om de kindertijd te romantiseren, ook al hebben we die zelf destijds niet zo ervaren. Deze romantisering betreft niet alleen de kindertijd, maar ook het impulsieve, het spontane, directe. Maar tegenover die verheerlijking bestaat een beeld van kind en kinderlijkheid

waarin het onbeheerste van kinderen wordt benadrukt, het vieze, onaangepaste, het wrede. Zoiets is ook aan de hand met de herinnering aan de kindertijd: er zijn zwarte en witte herinneringen, herinneringen aan de eenzame kindertijd, naast de heimwee naar het verloren paradijs.

Maar er zijn ook verschuivingen in de kindertijd. De wereld waarin kinderen van nu leven is een andere dan die van hun ouders toen die zelf jong waren. Voor een deel is die wereld kinderlijker: er is een aparte kinderwereld ontstaan, met aparte kinderprogramma's en kinderattracties. Daarnaast wordt de wereld van de volwassenen geïnfantiliseerd: grote mensen lopen met rugzakjes en knuffels, er zijn pretparken voor volwassenen, er is informatie in hapklare brokken omdat deze anders te hoog gegrepen zou zijn. Ouders hurken, kinderen reiken niet meer naar volwassenheid. En kinderen bezetten de volwassen wereld; waar ouders en kinderen samen zijn, wordt de toon vaak gezet door kinderen, en zijn ouders niet van zins of niet bij machte hun eigen wereld af te schermen.

Aan de andere kant worden opgroeiende kinderen ook weer sneller opgenomen in de volwassen wereld: ze horen het nieuws, zien oorlog en uitgehongerde mensen, en er is minder ouderlijke geheimhouding. Vroeger waren ouders meer dan nu de sorteerders van wat de kinderen mochten horen en meemaken, en was er veel waar ze buiten moesten blijven. Nu hebben kinderen toegang tot de wereld via internet, en ze hebben op dit gebied veelal een voorsprong op hun ouders. Bij echtscheiding van ouders dragen kinderen soms opeens grote verantwoordelijkheid. En kinderen worden al jong voor keuzes gesteld die veel zelfkennis vragen en een besef van wat er in de wereld gaande is. In al die opzichten is er sprake van een verdwijning van de afgeschermd kindertijd.

Kinderen en jongeren worden minder dan vroeger aan banden gelegd. Er wordt minder voorgeschreven en minder verboden, en daarbij moeten ze meer zelf bepalen en zelf beslissen. Ze mogen eerder meepraten, maar blijven toch langer afhankelijk van de zorg van hun ouders. Volwassen verantwoordelijkheden worden langer uitgesteld dan bij eerdere generaties het geval was. In dat opzicht blijven ze dus langer kind.

Een van de hedendaagse opvattingen over de kindertijd is nu juist dat deze verdwenen zou zijn. Ik wil laten zien dat dit complexer ligt, en dat we eerder kunnen spreken van poreuzere scheidslijnen tussen kindertijd en volwassenheid. Dat heeft gevolgen voor de kindertijd, en stelt ouders en jongeren voor andere opgaven.

De heersende idealen van keuzevrijheid en zelfbepaling stellen hoge eisen aan het zelfsturend vermogen van kinderen en jongeren, maar mensen ontwikkelen dat niet op eigen houtje: daar zijn anderen voor nodig. Zelfsturing vraagt om bijsturing door anderen. Er is een hang naar dwang, zoals een van de geïnterviewden het formuleerde. Juist in een cultuur van zelfbepaling en keuzevrijheid zijn anderen nodig om je op te oriënteren. Dat is de paradox van deze tijd.

Over kinderen wordt veel geschreven. Er zijn aparte rubrieken, tijdschriften en websites over de jeugd en over hoe als ouders goed met kinderen om te gaan. Er zijn sociaal-wetenschappelijke studies over opvoedingspatronen in verschillende sociale klassen en etnische groepen. Er is aandacht gekomen voor sekseverschillen in de opvoeding. Soms is de toon signalerend, maar vaker is die verontrust: over jeugdcriminaliteit, over psychische problemen onder jongeren, over depressie, drank en drugs, en over agressie. In dit boek ga ik na hoe de jeugdperiode er voor kinderen en

jongeren zelf uitziet, en daarbij laat ik ze zo veel mogelijk zelf aan het woord.

Het boek is opgebouwd uit drie delen. In het eerste deel wordt het toneel geschetst: visies van volwassenen op kinderen en de kindertijd (hoofdstuk 1) worden gevolgd door kwesties die door jongeren zelf aan de orde worden gesteld (hoofdstuk 2). Kinderen en jongeren blijven aan het woord in het tweede deel: deze hoofdstukken bestrijken ieder een gebied – gezin (hoofdstuk 3), school en werk (hoofdstuk 4), en media (hoofdstuk 5): uitdijende kringen in de wereld van kinderen (of verschillende milieus van socialisatie zoals dat in de pedagogie wordt genoemd). Het derde deel is meer beschouwend van karakter: hoofdstuk 6 gaat over de opvattingen van jongeren over kindertijd en volwassenheid, en hoofdstuk 7 over de verschuiving van grenzen en de cultuuropdracht van de zelfsturing.

Het werken aan dit boek, en vooral de excursies in de verschillende vakgebieden ter verdieping van de thema's, brachten me soms in een vergelijkbare staat van vervoering en overvoering als de jongeren die in het boek aan het woord komen. Ook ik had te maken met een veelheid aan keuzes en aan gebieden die zich voor me openden. Ook ik stond voor de opgave maat te houden, begrenzingen aan te brengen en me niet te verliezen. Dat stelt, was ook mijn ervaring, hoge eisen aan het zelfsturend vermogen, waarbij het zaak is om er op tijd anderen bij te betrekken.

Bij het onderzoekswerk ben ik geholpen door Arjan Post, met wie ik twee jaargangen van *Achterwerk* heb doorgenomen, en door Mieke van Stigt, die een belangrijk deel van de interviews voor haar rekening nam. Het was een groot plezier met hen samen te werken, ik heb er veel aan gehad en veel van geleerd.

Ik dank een aantal mensen voor lezing en commentaar: Tilly Hermans, Bart van Heerikhuizen, Rineke van Daalen, Ali de Regt, Bernard Kruithof, Selma Leydesdorff, Ed Spruyt, Pieke Stuvvel, Patti Valkenburg, Jet Bakels, Lea Fels, Cas Wouters en de leden van de werkgroep 'sociogenese en psychogenese van mentaliteiten'. Daarnaast heb ik dankbaar gebruikgemaakt van gesprekken met Dries van Dantzig, René Gude, Francisco van Jole, Don Linszen, Connie Palmen, Herman Pleij, Marian Ploegmakers en Arend Jan Heerma van Voss. Maar bovenal bedank ik de geïnterviewden voor hun tijd, hun vertrouwen en hun verhaal.

De strekking van dit boek is sinds de eerste druk in 2004 ongewijzigd, en de thema's die hierin aan de orde worden gesteld zijn onverminderd actueel: de poreuzere grenzen tussen kindertijd en volwassenheid, de vergroting van de keuzevrijheid die jongeren ook tot last kan worden, de kwestie of kinderen en jongeren meer begeleiding nodig hebben.

De vraag of kinderen niet te veel onder druk worden gezet met alles wat ze moeten – het kind als 'project' van ambitieuze ouders – is intussen luider gaan klinken. En ook het thema van de overbezorgde hyperouder is sterker onder de aandacht gekomen, met boeken als van Frank Furedi, *Paranoid Parenting* en van Michael Sandel, *The Case against Perfection*.

Wat de afgelopen jaren vooral is toegenomen is inzicht in de ontwikkeling van het puberbrein. Zo is het planning- en controlesysteem in puberhersenen nog niet zo sterk ontwikkeld, volgens psychologe Eveline Crone in *Het puberende brein*; en ook de Amerikaanse hoogleraar kinder- en jeugdpsychiatrie Ronald Dahl noemt de onevenwichtigheden die zich in de hersenen van adolescenten kunnen voordoen, bijvoorbeeld in de vertaling van weten (van risico's)

naar gedrag. In de puberteit laten wij kinderen los, stelt hij in een interview in *NRC Handelsblad* van 11 april 2009, terwijl er dan juist een rol kan zijn weggelegd voor een wijze, persoonlijke mentor. ‘Het gaat erom dat je pubers geen taken geeft die een mate van zelfcontrole vereisen die ze op dat moment gewoon nog niet hebben.’ Dat leidt tot zijn aanbeveling om pubers stapsgewijs meer vrijheid en verantwoordelijkheden te geven. ‘Laat ze zelf ontdekken, maar bied ze een steeds ruimer kader waarbinnen ze dat mogen doen.’ Een visie waarin de tegenstelling tussen vrijheid en begeleiding is opgelost, en die naadloos aansluit bij de te-
neur van dit boek.

April 2009

HOOFDSTUK 1

Over de kindertijd

De voorbije eeuw werd uitgeroepen tot de Eeuw van het Kind. Op allerlei manieren is gepoogd het kind meer kansen en aandacht te geven, niet alleen de kinderen uit de elite, maar ook die uit andere lagen van de bevolking, niet alleen de jongens, maar ook de meisjes. In 1900 kwam er een leerplichtwet, wat betekende dat alle kinderen tot een bepaalde leeftijd naar school moesten, en tot die tijd dus niet mochten werken. Er ontstond in sterkere mate een aparte kindertijd en een aparte kinderwereld, met aparte kinderwinkels, kinderklaren, met eigen muziek, eigen spullen, en enorm veel eigen speelgoed. Er kwam meer aandacht voor de ontwikkelingsfasen van kinderen, en voor de daarbij behorende behoeften. De verlangens en wensen van kinderen begonnen meer gewicht in de schaal te leggen, en ouders moesten zich meer in hun kinderen verdiepen, en konden minder over hen beschikken en hun leven bepalen. In plaats van ouderlijk gezag en bevel kwam er overleg en onderhandeling. Ouders hadden meer rekening te houden met hun kinderen.

Zo is het inmiddels vaak beschreven. Maar is dat het hele verhaal? De ontwikkelingen zijn oneindig veel complexer dan in deze standaardversie, en laten een groot aantal ambivalenties, spanningen en tegenstrijdigheden zien.

Allereerst zijn er tegenstrijdigheden in het beeld van kinderen. Naast elkaar bestaan het beeld van het onschuldige

kind, nog argeloos en onbedorven, nog niet aangetast door de corrupte en corrumperende volwassen wereld, en het beeld van het schuldige, boosaardige kind, dat voortleeft in allerlei angst- en schrikbeelden over monsterachtige kinderen, bedreigend, tiranniek, onhandelbaar.

Er bestaan tegengestelde visies op hoe kinderen in deze tijd behandeld worden. De opvatting dat kinderen worden verwend, staat naast de gedachte dat ze worden verwaarloosd. Kinderen worden hoog gewaardeerd, aanbeden, op een voetstuk geplaatst, wordt vaak beweerd, maar anderen benadrukken juist dat kinderen in deze tijd geminacht worden en in hun belangen veronachtzaamd. Ouders hebben geen tijd meer voor hun kinderen, de openbare ruimte is er voor verkeer en niet voor spelen, het moderne leven is niet op kinderen ingesteld. Deze visies – kinderen hebben het nog nooit zo goed gehad: leuk, gezellig, afwisselend, vrij, niet die verveling, niet dat keurslijf en: ze zijn er nog nooit zo bekaaid vanaf gekomen: geen ruimte om te spelen, weinig ouderlijke tijd en aandacht – bestaan naast elkaar en kunnen beide rijkelijk met voorbeelden worden geïllustreerd.

Dat geldt ook voor een andere tegenstelling: de opvatting dat kinderen nauwelijks meer aan regels worden gebonden en te veel vrijheid kennen, tegenover de opvatting dat kinderen juist te veel onder toezicht en controle staan en onvoldoende kunnen experimenteren. Dat laatste wordt verwoord door Cyrille Offermans in een artikel over het heimwee naar de vroegere straat en het vroegere spelen: 'Niets was er voorgeschreven, niets werd gecontroleerd.' En Judith Koелеmeijer beschrijft in een boek over haar familie, *Het zwijgen van Maria Zachea*, hoe haar vader als kleine jongen achter op het erf waar ze woonden maandenlang aan een vlot bouwde, ongezien, onbespied, onbesproken. Dit is wat pedagogen 'heilzame pedagogische verwaarlozing'

noemen, inmiddels een schaars goed in deze tijd van oplettende ouders die hun liefdevolle aandacht onversneden richten op een gering aantal kinderen.

De straat was een vrijplaats, waar kinderen, en niet ouders, het voor het zeggen hadden. Maar binnenshuis en op school heerste het regime van de volwassenen, van de ouders en de leraren. Daar golden duidelijke regels en werden overtredingen gestraft. De straat als vrijplaats en sociaal oefenterrein is voor veel kinderen verdwenen, kinderen zijn meer ingelijfd in een ouderlijk regime, maar dit regime is tegelijkertijd diffuser geworden en onduidelijker. Een gebods- en verbodscultuur heeft plaatsgemaakt voor een overlegcultuur, en dat maakt de omgang en de opvoeding er niet helderder op. Een onderhandelingscultuur maakt de grenzen rekbaar, en ouders meer beducht en omzichtiger om niet de sympathie en de welwillendheid van de kinderen te verliezen. Het is een complexe opgave om kinderen zover te krijgen – met zachte hand, een harde hand is uit den boze – dat ze ‘uit zichzelf’ doen wat hun ouders willen. De behoefte aan gezag, regels en grenzen wordt hier gehinderd door idealen van overleg, onderlinge afstemming en wederzijdse instemming. Idealen die sterk door de huidige veertigers en vijftigers geïncorporeerd zijn: een generatie ouders die niet autoritair wil zijn, niet streng en niet verbiedend.

Dit leidt tot een klem waarin ook ik me geregeld laat vangen: ‘Vraag niet zoveel,’ verzucht ik tegen mijn kinderen, want ik vind weigeren onaardig en ga dus tot mijn eigen ergernis draven. ‘Doe het dan niet,’ zegt mijn oudste zoon. En daar blijft het steken: ik blijf willen dat hij ophoudt met vragen, maar waarom zou hij dat doen als zijn verzoeken steeds worden ingewilligd?

Maar dit zijn natuurlijk niet de enige spanningen in het huidige opvoedingsklimaat. De nieuwe opvoedingsidealen zijn dwingend en veeleisend. Ouders ‘kiezen’ in deze tijd

voor kinderen, en daarmee verandert de vanzelfsprekendheid van zorg en opvoeding in een meer bewust ervaren verantwoordelijkheid. Ze willen graag dat hun kinderen het goed hebben op materieel gebied, zich goed voelen ('lekker in hun vel zitten'), en het goed doen op school. Ze hebben weinig kinderen, en dat maakt kneuzen des te onverdraaglijker: je hebt er maar een paar en die moeten goed zijn. De druk op kinderen om te presteren is groot; 'ze moeten zoveel', is de verzuchting, al heerst in ons land ook de opvatting dat kinderen zich vrij moeten ontwikkelen zonder dat daar veel druk achter zit. Ouders mogen hun kinderen niet al te veel 'pushen', maar hun verwachtingen zijn vaak groot en daarmee ook hun teleurstellingen.

De opvatting dat problemen van en met kinderen vaak veroorzaakt worden door fouten in de opvoeding, kan een zware druk op ouders leggen. Ontlastende visies dat de invloed van ouders er minder toe zou doen dan die van *peers* (vriendjes, leeftijdgenoten), zoals bijvoorbeeld vertolkt door de Amerikaanse psychologe Judith Harris in *The Nurture Assumption*, worden gretig omarmd, maar ouders blijven zich onzeker voelen als hun kinderen zich niet zoals zij het zich hadden voorgesteld ontwikkelen

Hoge pedagogische eisen, meer aandacht voor de behoeften en wensen van kinderen, en de overtuiging dat het belang van het kind niet gediend is met een strakke en strikte opvoeding maar met praten, inleving en overleg, maakt het huiselijk leven er niet eenvoudiger op. Bovendien staan deze idealen op gespannen voet met andere wensen en ontwikkelingen: de emancipatie van vrouwen en de eisen van de arbeidsmarkt. Overleg vreet tijd, en ook het leven buiten de deur is veeleisender geworden, vooral voor vrouwen die naast de taken thuis nu ook werkzaamheden buitenshuis hebben.

Zo kunnen er flinke spanningen bestaan tussen verschil-

lende ontwikkelingen en idealen: ouders willen alles doen voor hun kinderen, maar ze hebben ook iets anders te doen. Ze hebben wel minder kinderen, maar deze vragen meer aandacht. De vrijwillig en bewust aanvaarde ouderplicht om de belangen van kinderen voorop te stellen, kan in conflict komen met de 'rechten' van ouders op een eigen leven, waarin naast werk plaats moet zijn voor zelfontplooiing.

Naast deze soms voelbare spanningen in moderne gezinnen – voelbaar als tijdsdruk, maar ook als de angst tekort te schieten tegenover de kinderen én het werk – zijn er ook meer verborgen spanningen tussen een openlijk beleden moraal en verborgen verwachtingen. Kinderen hebben niet langer een economische functie voor hun ouders: ze worden niet meer gezien als oudedagsvoorziening en evenmin is hun arbeidskracht nog nodig voor het gezinsinkomen. Daardoor is de ruilverhouding tussen ouders en kinderen éénrichtingsverkeer geworden: ouders zijn er voor hun kinderen en niet andersom. Maar ouders hopen, hoe onuitsproken ook, wel van hun kinderen – als deze groter worden – zorg en aandacht te krijgen, en die zal dan 'spontaan' gegeven moeten worden. Dankbaarheid en plichtsgevoel zijn ouderwetse woorden geworden die niet meer passen in het huidige gezinsvocabulaire. Ook hier is de situatie dus complexer geworden, deze drang moet van binnenuit komen, niet als dwang van buitenaf. De kans op misverstand en teleurstelling is daarmee niet minder geworden – bij het niet leven naar ouderlijke verwachtingen, die niet worden uitgesproken maar wel voelbaar zijn.

De emotionele druk op gezinsrelaties is groot, maar tegelijkertijd wordt het gezinsleven steeds meer een druk bedrijfje, waar de dagschema's scherp op elkaar afgestemd moeten worden, waar beide ouders werken en ook de kinderen een volle agenda hebben; waarin het regime van de klok heerst, en de druk van de tijd en de bezigheden het emoti-

onele klimaat kunnen verschralen. ‘Geen tijd meer voor elkaar’ is niet echt goed voor de romantiek van de liefde en het emotionele onderhoud van intieme relaties. Het beoogde affectieve klimaat komt dan onder spanning te staan.

Maar er tekent zich ook een ander proces af: dat van een verzakelijking van onderlinge betrekkingen (op een andere manier dan vroeger bij zakelijke huwelijksoverwegingen, of bij de functie van kinderen als oudedagsvoorziening; die vorm van wederkerigheid is doorbroken). De verzakelijking geldt het sociale klimaat: het primaat van economische factoren in de afwegingen en overwegingen van mensen. Deze verzakelijking dringt – zij het ongemerkt – door in de privé-sfeer en valt ook in de taal te bespeuren: kinderen ‘krijgen’ werd kinderen ‘maken’ en kinderen ‘nemen’; het lot werd vervangen door de gedachte van de maakbaarheid, van kinderen als keuze, kinderen als onderneming, als project.

Kinderen zijn een kostbare investering geworden, waar weinig mee mis mag gaan. Afwijkingen en achterstanden worden opgespoord en bijgewerkt. Er is sprake van een voortdurende toetsing, bewaking, en controle op achterblijven en achterstanden. Zo bestaan er af en toe plannen om peuters al op leerachterstanden te toetsen, om vroegtijdig in te kunnen grijpen en ze bij te spijkeren. Maar al deze zorg en controle moeten wel worden uitbesteed, want door de hoge werkdruk van beide ouders is er minder tijd voor de dagelijkse zorg en bemoeienis.

Deze tegenstellingen zijn voor een deel processen die elkaar oproepen: het een is een reactie op het ander. Soms hebben ze betrekking op verschillende (groepen) jongeren, soms op verschillende aspecten van het leven, en soms zijn het keerzijden van dezelfde medaille. Deze processen kunnen zich ook gelijktijdig afspelen en beide verinnerlijkt worden tot opvattingen en idealen die strijdig kunnen zijn, of die concurreren in tijd, zoals goed zorgen voor de kinde-

ren en goed functioneren op het werk, een dilemma dat al veel aandacht heeft gekregen.

Ik wil hier een ander thema uitwerken, een ander contrast tussen visies op de kindertijd: de opvatting dat kinderen te vroeg groot zijn tegenover de opvatting dat ze juist te lang klein worden gehouden. Beide bestaan naast elkaar, en beide worden met grote stelligheid naar voren gebracht. De bekendste vertolker van de laatste visie is Lea Dasberg, wier boek *Grootbrengen door kleinhouden* een grote populariteit heeft gekend. Haar stelling is dat kinderen klein worden gehouden en dat hun geen verantwoordelijkheden worden toegekend. Dat was vroeger anders, maar sinds het midden van de achttiende eeuw, de tijd van de Verlichting en de Industriële Revolutie, ontstond wat zij 'jeugdland' noemt: een eigen domein van kinderen dat losstaat van de volwassen wereld; vrij van zorgen en verantwoordelijkheden, het rijk van spel en leren. Dasberg vindt dit een zorgelijke ontwikkeling, en ze ziet hierin een bron van de spanningen en turbulenties waarmee de adolescentie in de moderne tijd gepaard gaat.

Dit beeld van de kindertijd is niet verdwenen, zoals we zullen zien, maar daartegenover staat de visie dat kinderen meer dan vroeger deelnemen aan het volwassen leven. En ook dat wordt beschouwd als een zorgelijke ontwikkeling, omdat kinderen dan niet meer worden beschermd voor informatie en beelden die voor volwassenen bestemd zijn. De volwassen wereld kent geen geheimen meer, de scheidslijnen tussen beide werelden zijn verdwenen. En dit heeft tot gevolg, zo stelt de Amerikaanse mediasocioloog Neil Postman, dat de kinderwereld is verdwenen. In zijn boek *The Disappearance of Childhood* werkt hij de gedachte uit dat de boekdrukkunst leidde tot een scheidslijn tussen kindertijd en volwassenheid, omdat hiermee een wereld werd gescha-

pen waartoe kinderen geen toegang hadden. De opkomst van de moderne media – van televisie en internet – hebben deze scheidslijn weer tenietgedaan, waardoor de kinderwereld is verdwenen. Deze gedachte is verder uitgewerkt door de psycholoog Willem Koops. Het feit dat ouders niet langer controle hebben over wat kinderen te zien krijgen, heeft zijns inziens verstrekkende gevolgen. Een daarvan – en hiermee volgt hij Postman – is het verdwijnen van de kindertijd.

Volgens mij is dat maar de vraag. Er is ontegenzeggelijk veel veranderd in de wereld van kinderen, maar de conclusie dat deze verdwenen zou zijn, is te snel getrokken. De veranderingen roepen vooral vragen op: wat hoort bij de kindertijd, wat bij de volwassenheid, en waar ligt de grens hiertussen? Dit zijn omvattende vragen die een groot aantal gebieden bestrijken. Ik heb drie terreinen genomen waarop zich de laatste decennia veranderingen hebben voltrokken die de vraag raken naar deze grens, lopend van de primaire sfeer van het gezin naar de ruimere samenleving: echtscheiding, het werken door jongeren, en de media.

Om met het laatste te beginnen: via de media zien kinderen beelden uit de volwassen wereld (en dan gaat het meestal over seks en agressie) die niet voor hen bestemd zijn, en die ze – zo luidt de angst – niet goed kunnen begrijpen en verwerken. De sociaal en psychisch kwetsbare kinderen kunnen denken dat het zo hoort, en hun woede en frustraties op de zo verbeelde manier uitleven. Dit is de angst, en hiervan bestaan ook alarmerende voorbeelden: Amerikaanse schoolkinderen die nadoen wat ze op tv en videoclips hebben gezien, en elkaar beschieten. De discussie over de gevaren is doortrokken van angstbeelden: angst voor het onhanteerbare en onbedwingbare geweld van kinderen, en de angst van ouders dat ze niet meer kunnen beheersen wat hun kinderen te zien krijgen. Dit betekent

controleverlies op een vitaal gebied: dat wat kinderen visueel voorgeschoteld krijgen.

Het tweede terrein behelst school en werk: hier gaat het om het verschijnsel dat steeds meer jongeren gaan werken, naast school of studie. Terwijl er in de decennia na de Tweede Wereldoorlog nog sprake was van een verschuiving van arbeid naar school, is er in de laatste jaren een nieuwe situatie ontstaan: die van arbeid naast school. De helft van de scholieren heeft tegenwoordig een bijbaantje, variërend van 22 procent van de twaalfjarigen tot 68 procent van de zeventienjarigen. Het is merkwaardig stil gebleven rond deze sluipende ontwikkeling; het verbod op kinderarbeid werd ooit als groot goed ervaren, als belangrijke verworvenheid ter bescherming van het kind. Kinderen mochten niet langer op deze manier geëxploiteerd worden. Bij wet werd geregeld dat ze naar school moesten en ook dit ging bij het onderscheid tussen kind en volwassene horen: volwassenen werkten, kinderen gingen naar school. Om te leren, als voorbereiding op het volwassen leven, maar daar duidelijk van gescheiden.

Die duidelijke demarcatielijn is verdwenen. Kinderen – adolescenten – gaan werken, naast hun school, en dat wordt niet of nauwelijks met afkeuring of verontrusting bezien. Het wordt juist met goede redenen omkleed: kinderen zouden er zoveel van leren; zo leren ze de maatschappij kennen; ze moeten ervoor werken en krijgen niet alles aangewaaid; ze ontwikkelen discipline door te werken. Wat ouders of leerkracht niet lukt, lukt de baas wel. Leerkrachten houden er rekening mee, op de universiteit is het ingepland als ‘dual leren’. Niets over exploitatie, niets over bescherming van de kindertijd, niets over devaluatie van de opleiding.

Nieuw is dat dit werken gebeurt in alle lagen van de bevolking, niet meer alleen in de lagere klassen. Het kan

worden beschouwd als een democratisering van de kinderarbeid, na de democratisering van het onderwijs; sociaal gezien een tendens in omgekeerde richting. En nieuw is dat werken en leren naast elkaar gebeuren.

Tot slot het gezin en de gevolgen van echtscheiding. Er is inmiddels veel onderzoek verricht naar de gevolgen van echtscheiding voor kinderen, en dan vooral ten aanzien van schoolprestaties, gezondheid en welbevinden. Maar de scheiding van ouders heeft ook gevolgen voor de verhouding tussen ouders en kinderen, en tussen de wereld van volwassenen en de kinderwereld. Kinderen worden in geval van scheiding veelal vroeg in het leven van volwassenen getrokken. Mogelijk maakt dat ze vroeg wijs, vroeg volwassen, of bezorgder geformuleerd: ze verliezen hun onschuld, argeloosheid, en vertrouwen, hetgeen ze later weer parten kan spelen bij het zelf aangaan van verhoudingen.

Betekenen deze ontwikkelingen dat de kindertijd verdwenen is? En hoe denken kinderen hierover? Het perspectief van jongeren, de aandacht voor het eigen verhaal en de betekenis die jongeren zelf aan hun lotgevallen en ervaringen hechten, is in sociaal-wetenschappelijk onderzoek lang onderbelicht gebleven. In de laatste decennia van de twintigste eeuw is daar verandering in gekomen: er kwam – ook in onderzoek – meer aandacht voor de zienswijze van kinderen, en ‘kinderstudies’ werd een geaccepteerd veld van onderzoek. Uitgangspunten hierbij zijn om kinderen niet te zien als volwassenen-in-wording, maar als wezens op zichzelf. En – niet minder belangrijk – om ze niet te beschouwen als passieve speelbal van opvoeding en sociale omstandigheden, maar als actieve personen die zelf vormgeven aan hun leven: die interacteren, interpreteren, participeren en handelen. Het is een zienswijze die zowel in onze interviews tot uiting komt als in onze weergave en analyse van *Achterwerk*.